

Justis- og beredskapsdepartementet, 11. januar 2017

Høringsfrist: 13. mars 2017

Saksnr: 17/262

Høringsnotat - Forslag til endring i utlendingsloven og utlendingsforskriften- visitasjon og undersøkelse av asylsøkere ved registrering mv.

1. INNLEDNING

Justis- og beredskapsdepartementet sender med dette på høring et forslag til endring i utlendingsloven og utlendingsforskriften. Endringene gjelder visitasjon, undersøkelse av mobiltelefoner og andre elektroniske lagringsenheter mv. i forbindelse med asylregistreringen. Det foreslås også endringer i reglene om politiets forvaring av asylsøkeres pass.

Registreringsprosessen i asylsaker må være effektiv og rask. Politiet har kort tid i en tidlig fase til å kartlegge utlendingens identitet og bakgrunn. Samtidig står myndighetene overfor store utfordringer ved at det i enkelte år er over 90 prosent av asylsøkerne som mangler gyldige reisedokumenter. Mange gir uriktige opplysninger om identitet og asylgrunnlag mv., og enkelte skjuler kriminell bakgrunn eller andre opplysninger av sikkerhetsmessig betydning. Dersom det er for strenge eller ressurskrevende begrensninger i muligheten til å avdekke opplysninger som enkelte forsøker å skjule ved asylregistreringen, er det betydelig sannsynlighet for at opplysningene heller ikke blir avdekket senere, og at det gis opphold i Norge på uriktig grunnlag.

Mens det i dag er politiloven § 10 som anvendes som hjemmel for visitasjon av asylsøkere i forbindelse med registrering hos politiet, foreslår departementet at det bør etableres et eget hjemmelsgrunnlag i utlendingsloven og utlendingsforskriften.

Politoloven § 10 angir at formålet med visitasjonen skal være å klarlegge utlendingens identitet. Departementet foreslår imidlertid at visitasjon og undersøkelse også bør kunne tjene andre relevante formål, blant annet å avdekke opplysninger om reiserute og opplysninger av betydning for søknadvurderingen, samt å avdekke forhold som kan ha betydning for om søkeren kan utgjøre en sikkerhetstrussel. Visitasjon bør også kunne ha som formål å avdekke eventuelle opplysninger om menneskehandel eller menneskesmugling. Departementet foreslår derfor at visitasjon bør kunne foretas som rutineundersøkelse, på samme måte som tilfellet er i tollavgivningen.

Som følge av den teknologiske utviklingen er det stadig viktigere å kunne undersøke mobiltelefoner og andre elektroniske lagringsenheter. Stilt overfor søkere som i svært mange tilfeller mangler dokumenter, vil undersøkelse av mobiltelefon eller andre elekt-

roniske lagringsenheter ofte kunne styrke eller svekke troverdigheten av de opplysninger som gis om ID, og som kan være avgjørende for om utlendingen skal gis oppholdstillatelse. Departementet har derfor foreslått en særskilt regulering av dette.

Etter mønster fra tollovgivningen foreslår departementet dessuten at det i konkrete mistanketilfeller skal kunne foretas mer inngående undersøkelser også av person, uten at det er krav til rettslig kjennelse (utlendingsloven § 103 krever i dag som utgangspunkt samtykke eller rettslig kjennelse for undersøkelse ut over visitasjon).

Det foreslås også en utvidelse av politiets adgang til å ta beslag i gjenstander som er nødvendige for den videre håndtering av utlendingssaken.

Utlendingsforskriften § 17-21 fastsetter i dag at utlendingen har rett til å få utlevert pass eller reisedokument dersom asylsøknaden stilles i bero. Denne bestemmelsen foreslås opphevet, og det foreslås å tydeliggjøre i lovens § 93 at myndighetene kan beholde pass og reisedokumenter som leveres ved fremsettelse av asylsøknad, frem til det er fattet et endelig vedtak om oppholdstillatelse eller utlendingen forlater Norge. Det foreslås også at reglene om beslag av pass og reisedokumenter, skal gjelde tilsvarende for nasjonale ID-kort.

2. GJELDENDE RETT

2.1 Visitasjon og undersøkelse ved søknad om beskyttelse

Det er Politiets utlendingsenhet (PU) som har ansvaret for mottak og registrering av asylsøknader. Når søknaden fremmes ved et lokalt politidistrikt, foretas det en forenklet registrering før utlendingen overføres til PU. Det vises til Politidirektoratets rundskriv 2012/005 *Politiets arbeid med søknader om beskyttelse (asyl), identifisering og uttransportering av utlendinger etter utlendingsloven*.

I dagens regelverk er det politiloven § 10 som gir hjemmel for visitasjon. Den lyder som følger:

§ 10. Etterfølgende visitasjon m.v.

Politiet kan foreta visitasjon for å bringe en persons identitet på det rene, hvis personen nekter å oppgi navn, fødselsdato, fødselsår, stilling og bopel når politiet ber om det, eller det er grunn til mistanke om at den oppgitte identitet er falsk.

Visitasjon er i forarbeidene til politiloven definert som

«ytre besiktigelse og undersøkelse av en persons klær utenpå kroppen, av vedkommandes klær, veske og lignende i den hensikt å finne bestemte gjenstander».¹

---

¹ Jf. Ot.prp. nr. 22 (1994-1995) Om lov om politiet (politiloven) side 62.

Det følger av politiloven § 10 at bruk av visitasjon forutsetter tvil om utlendingens identitet. Det er opp til den enkelte polititjenestemann å beslutte at det skal foretas visitasjon.

Utlendingsloven har en egen bestemmelse om *undersøkelse* i § 103. Denne bestemmelsen forutsetter i praksis at politiet har konkrete holdepunkter for å anta at utlendingen skjuler opplysninger mv. som enten er av betydning for å klarlegge ID eller for å gjennomføre retur. *Undersøkelse* etter § 103 kan være et mer inngripende tiltak enn visitasjon ved at det også åpner for avkledning.

Det følger av utlendingsloven § 103 at utlendingen i slike mistanketilfeller som bestemmelsen gjelder, kan samtykke til at det foretas en undersøkelse. Dersom utlendingen ikke samtykker er det retten som skal beslutte at det skal foretas undersøkelse. I de tilfellene det foreligger fare ved opphold kan vurderingen gjøres av politimesteren eller den politimesteren gir fullmakt. Utlendingsloven § 103 lyder i sin helhet:

«§ 103. Undersøkelse av utlendingens person, bolig eller lignende

Det kan foretas undersøkelse av utlendingens person, bolig, rom eller annet oppbevaringssted dersom det er konkrete holdepunkter for å anta at utlendingen

- a) ikke samarbeider om å klarlegge sin identitet i henhold til lovens § 21 eller § 83, oppgir uriktig identitet, eller skjuler eller tilbakeholder opplysninger av vesentlig betydning for en sak om oppholdstillatelse,
- b) har penger eller andre formuesgoder som kan brukes til å dekke utgifter i forbindelse med utreisen som utlendingen har plikt til å dekke, og det er konkrete holdepunkter for å anta at utlendingen ikke frivillig vil dekke utgiftene, eller
- c) har reisedokument, billetter eller annet materiale som kan sikre iverksetting av vedtaket, og det er konkrete holdepunkter for å anta at utlendingen vil unndra seg iverksettingen, jf. § 106 a.

Det er ikke adgang til undersøkelse av utlendingens bolig etter første ledd bokstav b og c, med mindre utlendingen har ulovlig opphold som omfattes av straffebestemmelsen i § 108 eller det gjelder undersøkelse etter bokstav c, og utlendingen har unnlatt å etterkomme et pålegg etter § 21 eller § 83 om å legge frem reisedokumenter.

Uten utlendingens skriftlige samtykke kan undersøkelser som nevnt i første ledd bare foretas etter beslutning fra retten. Er det fare ved opphold, kan beslutningen treffes av politimesteren eller den politimesteren gir fullmakt. Beslutningen skal så vidt mulig være skriftlig og opplyse om hva saken gjelder, formålet med undersøkelsen og hva undersøkelsen omfatter. En muntlig beslutning skal snarest mulig nedtegnes. Før undersøkelsen foretas, skal beslutningen så vidt mulig leses opp eller forevises utlendingen. Foreligger det ingen skriftlig beslutning, skal det så vidt mulig muntlig opplyses hva saken gjelder og formålet med undersøkelsen.

Reglene i straffeprosessloven §§ 198 til 202 gjelder så langt de passer.»

2.2 Beslag

Utlendingsloven har en bestemmelse om beslag i § 104. Beslag vil ofte være et direkte resultat av visitasjon etter politiloven § 10 eller undersøkelse i medhold av § 103, men kan også benyttes når politiet på annen lovlig måte har fått hånd om eller tilgang til gjenstander som kan beslaglegges. Eksempelvis kan det skje ved grensekontroll eller utlendingskontroll på territoriet, ved anholdelse og innsetting i arrest etter politiloven, eller ved pågripelse og innsetting i varetektsarrest etter straffeprosessloven. Det kan også skje dersom politiet gjennom annen tjenestemessig kontakt med utlendingen, oppdager gjenstanden.

Utlendingsloven § 104 lyder i sin helhet:

«§ 104. *Beslag*

Dersom det foreligger tvil om utlendingens identitet, eller det er konkrete holdepunkter for å anta at utlendingen skjuler eller tilbakeholder opplysninger om sin identitet, kan det foretas beslag av reisedokumenter, billetter eller annet materiale som kan bidra til å avklare eller dokumentere identiteten. Tilsvarende gjelder ved tvil om tidligere oppholdssted, når dette har betydningen for retten til opphold i riket.

Når det er konkrete holdepunkter for å anta at utlendingen vil unndra seg iverksettning av et vedtak, kan det foretas beslag av reisedokumenter og annet materiale som kan dokumentere utlendingens identitet. Tilsvarende kan det foretas beslag av billetter og penger eller andre formuesgoder til dekning av kostnader som utlendingen plikter å dekke i forbindelse med utreisen. Kongen kan i forskrift gi nærmere regler om størrelsen på beløpet som kan beslaglegges.

Det kan foretas beslag av reisedokumenter til utlendinger hvis eneste grunnlag for opphold i riket er vernet mot utsendelse etter § 73.

Avgjørelsen om beslag beslattes av politimesteren eller den politimesteren gir fullmakt. Beslutningen skal så vidt mulig være skriftlig og opplyse om hva saken gjelder, formålet med beslaget og hva det skal omfatte. En muntlig beslutning skal snarest mulig nedtegnes. Før beslaget iverksettes, skal beslutningen så vidt mulig leses opp eller forevises utlendingen. Foreligger det ingen skriftlig beslutning, skal det så vidt mulig muntlig opplyses om hva saken gjelder og formålet med beslaget.

Når utlendingen ankommer riket, ved undersøkelse etter § 103 og i situasjoner hvor det er fare ved opphold, kan beslag tas av en polititjenestemann. Beslaget skal straks meldes til den som ellers treffer avgjørelser om beslag, jf. fjerde ledd. Foreligger det ingen skriftlig beslutning, skal det så vidt mulig muntlig opplyses om hva saken gjelder og formålet med beslaget. Hvis beslaget opprettholdes, nedtegnes det en beslutning etter fjerde ledd.

Enhver som rammes av beslaget, kan kreve spørsmålet om det skal opprettholdes brakt inn for retten. Politiet sørger for at den som rammes av beslaget, blir gjort kjent med denne retten. Reglene i straffeprosessloven kapittel 16, med unntak av §§ 208 a og 210-212, gjelder så langt de passer.»

2.3 Oppbevaring av pass

Etter utlendingsloven § 93 første ledd skal asylsøkere som er i besittelse av pass eller annet reisedokument innlevere disse sammen med søknaden om beskyttelse. Denne plikten er tolket slik at den gjelder frem til vedtaket blir iverksatt, enten ved tillatelse eller ved utreise. Når utlendingen ikke reiser av eget tiltak har politiet vanligvis beholdt passet under forberedelsen av tvangsretur. I de tilfellene der asylsøknaden stilles i bero fastsetter imidlertid utlendingsforskriften § 17-21 tredje ledd at pass eller annet reisedokument som er innlevert sammen med asylsøknaden, skal leveres tilbake.

Utlendingsforskriften § 17-21 tredje ledd lyder:

«Når søknad om beskyttelse er stilt i bero, skal passet eller annet reisedokument som søkeren har innlevert sammen med søknaden, leveres tilbake.»

3. GRUNNLOVEN OG INTERNASJONALE FORPLIKTELSER MV.

Grunnloven § 102 fastsetter at alle har rett til respekt for privatlivet. Den europeiske menneskerettighetskonvensjon (EMK) artikkel 8 oppstiller forbud for staten mot inngrep i privatlivet. Det kan likevel tillates inngrep dersom det er hjemmel i lov, inngrepet fremmer et av de legitime formål i bestemmelsen og inngrepet er nødvendig i et demokratisk samfunn, av hensyn til den nasjonale sikkerhet, offentlig trygghet eller landets økonomiske velferd, for å forebygge uorden eller kriminalitet, for å beskytte helse eller moral, eller for å beskytte andres rettigheter og friheter.

De viktigste hensyn som ligger til grunn for at politiet skal kunne foreta visitasjon og undersøkelse er nærmere drøftet i avsnitt 4.1 nedenfor. Alle disse hensynene vil være relevante for vurderingen av hensynet til blant annet «den nasjonale sikkerhet» eller «offentlig trygghet». Det følger av drøftelsene nedenfor at departementet også vurderer de foreslåtte tiltakene som nødvendige og forholdsmessige.

Undersøkelser som kan oppleves som integritetskrenkende av enkeltpersoner, må også vurderes opp mot forbudet mot umenneskelig og nedverdiggende behandling i EMK artikkel 3 og Grunnloven § 93 annet ledd. Departementet finner det klart at ingen av de bestemmelsene som foreslås i denne høringen utfordrer terskelen for hva som vil være umenneskelig eller nedverdiggende behandling.

EUs prosedyredirektiv (som ikke er forpliktende for Norge) fastsetter i artikkel 11 følgende (i dansk oversettelse):

1. Medlemsstaterne kan pålægge asylansøgerne at samarbejde med de kompetente myndigheder, for så vidt sådanne forpligtelser er nødvendige for behandlingen af en ansøgning.
2. Medlemsstaterne kan navnlig fastsætte:
  - a. at asylansøgere skal udlevere de dokumenter, de er i besiddelse af, og som er relevante for behandlingen af ansøgningen, f.eks. deres pass
  - b. at de kompetente myndigheder kan undersøge ansøgeren og de genstande, som vedkommende medbringer

4. DEPARTEMENTETS FORSLAG

4.1 Visitasjon og undersøkelse ved søknad om beskyttelse

Tradisjonelt er det en meget høy andel av dem som søker asyl som mangler pass eller annet tilsvarende ID-dokument når de registrerer seg hos politiet.

I dagens regelverk er det som nevnt politiloven § 10 som gir hjemmel for visitasjon i den hensikt å klarlegge identiteten. I enkelte tilfeller gjør politiet relevante funn av pass eller andre identifikasjonspapirer, og i noen tilfeller finner man andre dokumenter og opplysninger som kan indikere hvilket land utlendingen kommer fra, opplysninger om familiemedlemmer, opplysninger om hvilke språk utlendingen behersker, telefonnumre eller e-post adresser til utlendingens kontaktnett osv. Alle disse opplysningene kan bidra til å klarlegge utlendingens identitet. I noen tilfeller kan man også finne opplysninger som tyder på at søkeren forklarer seg uriktig om foreldreskap til medfølgende barn osv.

Departementet ønsker å åpne for et videre formål for visitasjonspraksis enn ren identifiseringshensikt.

Erfaring viser at man gjennom visitasjon for det første kan avdekke opplysninger om *reiserute*. Billetter, kvitteringer og andre gjenstander som oppdages i forbindelse med visitasjonen kan således gi indikasjoner for at utlendingen har reist gjennom et bestemt land på vei til Norge. Dette kan blant annet ha direkte betydning for om det er et annet land som kan være ansvarlig for behandling av asylsøknaden etter Dublin-regelverket eller etter regelverket for øvrig om trygt tredjeland.

For det andre kan det bli funnet opplysninger som viser at utlendingen har *oppholdstillatelse i et annet land* enn hjemlandet.

For det tredje kan visitasjon avdekke *andre opplysninger av betydning for utlendingssaken*, for eksempel at utlendingen har fått utreisestillatelse fra land som vedkommende hevder å ha flyktet ulovlig fra, eller andre opplysninger som kan stride mot den flukforklaringen utlendingen har oppgitt.

For det fjerde kan visitasjon avdekke forhold som er av betydning for om utlendingen utgjør en *sikkerhetstrussel*. Dette kan i så fall også medføre at det er grunnlag for eksklusjonsvurderinger eller at saken skal vurderes etter de særskilte reglene i utlendingsloven for sikkerhetssaker. For eksempel kan bilder eller informasjon fra notater eller mobiltelefon vise en mulig kobling til overgrep, krigsforbrytelser, terrornettverk mv.

For det femte kan visitasjon avdekke opplysninger om *menneskehandel* eller *menneskesmugling*.

Med bakgrunn i dette finner departementet det uheldig at dagens hjemmelsgrunnlag i politiloven § 10 forutsetter at det må konstateres tvil om identiteten og at loven angir identifikasjonshensikt som det eneste uttrykkelige grunnlaget for visitasjon. Departementet foreslår derfor en ny bestemmelse med en bredere formålsangivelse.

Departementet finner også at det er gode grunner til å foreslå en rutinemessig adgang til visitasjon, på samme måte som i tollavgivningen, jf. tollforskriften § 13-1-1 første ledd første punktum:

«Innledende undersøkelse av person kan tollmyndigheten gjennomføre som rutinekontroll.»

Departementet viser til at registreringsprosessen må skje raskt og effektivt, særlig i situasjoner med høye ankomster, og at det er svært begrensede muligheter for politiet til å foreta skjønsmessige vurderinger i hvert enkelt tilfelle ut fra de ulike legitime formål med visitasjon som er angitt ovenfor.

Visitasjon etter politiloven § 10 kan som nevnt i punkt 2.1 over forstås som en adgang til ytre besiktigelse og undersøkelse av en persons klær utenpå kroppen, av vedkommendes klær, veske og lignende i den hensikt å finne bestemte gjenstander. Departementet anser at det av tydelighetshensyn bør innarbeides en definisjon av visitasjon i en ny bestemmelse, og at det er nærliggende å utforme denne etter mønster av tollforskriften § 13-1-1 første ledd, som lyder:

«Innledende undersøkelse på person kan tollmyndigheten gjennomføre som rutinekontroll. Dette omfatter undersøkelse av klær, samt hodet med dets hår og hulrom, hender, føtter og synlige fremmedlegemer. Det er ikke anledning til avkledning av plagg som gjør at ordinær truse og bh blir synlig.»

Tollforskriften omfatter ikke undersøkelse av mobiltelefoner og andre mobile lagringsenheter. Mobile lagringsenheter inneholder ofte opplysninger om blant annet tidligere oppholdssted og reiserute, fly- og togbilletter og boardingkort. I dag har mobile lagringsenheter langt på vei erstattet fysiske dokumenter. Det ville derfor innebære klare fordeler å lovfeste en generell adgang til å undersøke mobiltelefoner og andre mobile lagringsenheter.

Samtidig er det ingen tvil om at en generell adgang til å undersøke mobiltelefoner og andre mobile lagringsenheter vil kunne avdekke forhold av personlig karakter som ikke er relevante for utlendingsmyndighetene, og vil kunne oppleves som integritetskrenkende av enkelte.

Spørsmålet blir om en adgang til rutinemessig visitasjon, og en adgang til undersøkelse av mobiltelefoner og andre mobile lagringsenheter, kan anses *nødvendig* for å ivareta «hensyn til den nasjonale sikkerhet, offentlige trygghet», eller «for å forebygge uorden eller kriminalitet», jf. EMK artikkel 8, jf. Grunnloven § 102. Tilsvarende er det et spørsmål om tiltakene fremstår som forholdsmessige inngrep.

Det sentrale ved nødvendighetsvurderingen er de utfordringene det innebærer at mange asylsøkere melder seg uten identifikasjonspapirer og de reelle utfordringene ved at asylsystemet også utnyttes av personer som utgjør en sikkerhetstrussel, kriminelle og personer med falske identiteter og falske asylforklaringer, samt utfordringer med menneskehandel og menneskesmugling.

Erfaringene med visitasjon i medhold av politiloven § 10 og undersøkelse i medhold av utlendingsloven § 103, viser at politiet daglig finner viktig informasjon om utlendingers identitet, reiserute og eventuelt andre forhold som kan få betydning for utlendingssaken. I noen tilfeller gjemmer utlendingen ID-dokumenter på kroppen eller i bagasjen. Det kan være lapper og notater som sier noe om riktig identitet, herunder huskelapper som for eksempel tilsier at oppgitt identitet er memorert, og således ikke er riktig.

Selv om undersøkelser av telefoner og andre mobile lagringsenheter kan oppleves mer integritetskrenkende enn tradisjonell visitasjon, mener departementet at det på grunn av den teknologiske utviklingen er helt nødvendig - ut fra slike hensyn som EMK artikkel 8 nr. 2 skal ivareta - å inkludere slike undersøkelser i en ny bestemmelse. I dag har mobile lagringsenheter langt på vei erstattet fysiske dokumenter. I flere tilfeller finner politiet lagret bilder av pass, nasjonale ID-kort og fødselsattester som utlendingen har kastet eller ødelagt ved ankomst til Norge. Det kan for eksempel også ligge en rekke opplysninger knyttet til utlendingens identitet på sosiale medier og ofte vil inngangen til disse opplysningene finnes på utlendingens mobiltelefon. Det skjer også at politiet avdekker at søkeren har vært i Norge en stund og at man finner frem til personens bosted. Gjennom husundersøkelser etter lovens § 103 forekommer det så at man i slike saker finner pass eller andre ID-dokumenter tilhørende søkere som ikke har tatt disse med seg til politiets lokaler når de søkte asyl.

På samme måte finner politiet enkelte ganger opplysninger som tyder på at utlendingen kan knyttes til andre straffbare forhold. Dette kan være overgrepbilder, bilder av narkotika, bilder av større pengebeløp, informasjon som kan relateres til narkotikalovbrudd, bilder og informasjon som tyder på prostitusjonsvirksomhet, osv. I et relativt nylig tilfelle ble det ved gjennomgang av søkerens elektroniske enheter funnet bilder av en rekke ID-dokumenter, bilder av utstyr for dokumentforfalskning og en logg med bestillinger osv.

Selv om det forekommer at asylsøkere gir opplysninger i forbindelse med registreringen og i asylintervjuet som kan indikere at de har vært involvert i krigsforbrytelser, avdekkes slike tilfeller i all hovedsak ved at politiet finner opplysninger eller dokumentasjon ved gjennomgang av søkerens elektroniske lagringsenheter. Dette kan være bilder, videoer eller annen informasjon.

I praksis vil undersøkelse av mobiltelefoner m.m. innebære at politiet i de fleste tilfeller ser igjennom deler av innholdet i enheten for å vurdere om det er grunn til nærmere undersøkelse. En slik undersøkelse i enkleste form vil deretter innebære en visuell gjennomgang av enheten hvor eventuelle funn nedtegnes i en rapport. Dersom dette ikke er tilstrekkelig, vil det måtte tas beslag i enheten, enten ved at enheten holdes tilbake eller ved at det tas kopi av innholdet, jf. nærmere i avsnitt 4.2 nedenfor. Regelverket må for øvrig åpne for at nærmere undersøkelse av mobiltelefoner og andre elektroniske lagringsenheter kan overlates til sivilt ansatte eller andre uten politimyndighet.

I praksis tilsier for øvrig erfaring at de fleste vil samtykke til undersøkelse av telefon og andre elektroniske lagringsenheter. Dersom noen skulle nekte samtykke, må det eventuelt tas beslag i enheten, og denne må sendes til teknisk undersøkelse med sikte på å få tilgang til innholdet.

Med grunnlag i de utfordringer som er beskrevet ovenfor om manglende ID-dokumentasjon, og sett i sammenheng med behovet for en effektiv registreringsprosess – særlige i situasjoner med høye ankomster – mener departementet det er klart at de tiltak som foreslås må anses nødvendige ut fra de hensyn som EMK artikkel 8 omhandler.

Departementet har vurdert om det bør gjøres unntak i de tilfellene hvor utlendingen fremlegger dokumentasjon for identiteten, men har kommet til at dette er lite hensiktsmessig. Departementet viser til at dokumenter som fremlegges i en god del tilfeller viser seg å være falske, og at de øvrige formål som bør ligge til grunn for visitasjonsadgangen (kartlegging av reiserute, avdekking av opplysninger av betydning for saken, sikkerhetsvurderinger og behovet for å bekjempe menneskehandel og menneskesmugling), fortsatt vil gjøre seg gjeldende.

Departementet mener imidlertid at det bør gjelde unntak i de tilfellene hvor utlendingen har gyldig oppholdstillatelse i riket på annet grunnlag. Det forekommer at utlendinger som har hatt opphold som f.eks. studenter eller ektefelle, søker asyl. I slike situasjoner er det mindre grunn til å foreta visitasjon eller undersøkelse uten at det foreligger konkret ID-tvil eller at sikkerhetsmessige forhold tilsier det.

Det foreslås videre at ordningen med adgang til visitasjon som rutinekontroll bare skal gjelde ved asylregistreringen. Dersom det i andre situasjoner er behov for visitasjon eller mer inngripende undersøkelse må dette i så fall vurderes med grunnlag i politiloven § 10 eller utlendingsloven § 103. Det understrekes likevel at registreringsprosessen i noen situasjoner med ekstraordinært høye ankomster blir splittet opp i tid.

Ved vurderingen av om slike utvidede visitasjons- og undersøkelseshjemler som er drøftet ovenfor vil være *forholdsmessige*, må de forhold som gjør tiltaket nødvendig vurderes sammen med blant annet følgende kjennetegn ved situasjonen:

- Utlendingen har (i den store majoriteten av tilfeller) reist inn i Norge uten å ha et ordinært grunnlag for lovlig innreise.
- I enkelte år har over 90 prosent manglet gyldige reisedokumenter, eller det er tvil om ektheten av dokumentene, eventuelt tvil om hvorvidt utlendingen er rette innehaver.
- Erfaring viser at det er et betydelig antall asylsøkere som enten skjuler identitetsopplysninger eller gir uriktige opplysninger i asylforklaringen.
- Dersom utlendingen får opphold, vil det i de aller fleste tilfeller innebære at utlendingen er sikret varig opphold i Norge og kan få rett til familiegjenforening mv.

Når det gjelder undersøkelse av mobiltelefoner og andre elektroniske lagringsenheter, må det understrekes at det er stor sannsynlighet for at disse kan inneholde opplysninger som kan styrke eller svekke de opplysningene som gis om nasjonalitet og identitet mv. I en situasjon hvor norske myndigheter ofte må vurdere søkerens grunnlag for opphold i Norge utelukkende ut fra vedkommendes forklaring og troverdighet, er det svært viktig med mulighet for tilgang til den informasjonen som kan ligge i elektroniske lagringsenheter.

Med unntak for forslaget om adgang til å kontrollere elektroniske lagringsenheter, svarer de visitasjonsreglene som foreslås til reglene i tollovgivningen, og innebærer således ikke hjemmel for mer inngripende tiltak enn det også norske borgere kan bli utsatt for i forbindelse med tollkontroll.

Departementet mener etter dette at det vil være forholdsmessig både med en adgang til rutinemessig visitasjon og med en tydelig hjemmel for undersøkelse av mobiltelefoner og andre elektroniske lagringsenheter.

I de tilfellene hvor det er konkret mistanke om at en asylsøker skjuler opplysninger som ikke kan finnes ved slik undersøkelse som beskrevet over, mener departementet for øvrig at det bør gjelde en utvidet adgang til mer inngående undersøkelse uten at de prosedyrekrav som er nevnt i utlendingsloven § 103 bør gjelde. Departementet mener at bestemmelsene i tollforskriften § 13-1-1 annet, femte og sjette ledd kan gi et naturlig utgangspunkt for utforming av en ny bestemmelse om mer inngripende kontroll ved asylregistreringen. Bestemmelsene i tollforskriften lyder:

«Ved mistanke om ulovlig vareførsel kan tollmyndighetene iverksette inngripende undersøkelse på person. Dette kan omfatte fullstendig avkledning og besiktigelse av kroppen, men kan ikke omfatte fysisk kontroll av kroppens hulrom andre steder enn i hodet. Slik inngripende undersøkelse foretas på avskjermet sted av to tollpersonale av

samme kjønn som den kontrollerte. Tollmyndighetene kan kreve at den som kontrolleres beveger seg, slike at den kan undersøkes om fremmedlegemer er festet til kroppen.

Kontrollen skal foretas så skånsomt og hensynsfullt som mulig og på en minst mulig krenkende måte. Personer som forsøker å unndra seg kontroll, kan holdes tilbake med makt.

Dersom den kontrollerte ved en inngripende undersøkelse etter annet ledd, på stedet eller innen en uke etterpå, krever at mistanken begrunnes, skal tollmyndighetene innen en uke deretter gi en skriftlig kortfattet begrunnelse for denne undersøkelsen. I begrunnelsen skal nevnes de faktiske forhold som ligger til grunn for mistanken. I tillegg bør nevnes de hovedhensyn som har vært avgjørende for vurderingen. Tollmyndighetene plikter ikke å opplyse om kilder eller kontrollmetodikk som av tollfaglige grunner bør behandles fortrolig overfor den kontrollerte eller allmennheten. Fremsatt klage eller krav om begrunnelse har ikke oppsettende virkning på undersøkelsen.»

Selv om departementet mener det er hensiktsmessig å ta utgangspunkt i denne bestemmelsen, er det behov for tilpasninger. Mens det for eksempel er nærliggende med undersøkelse av hulrom i hodet ved tollvisitasjon, er det ikke samme grunn til å omhandle dette i en bestemmelse om kontroll i utlendingssak.

Departementet finner for øvrig grunn til å understreke at bestemmelsen inneholder en presisering om at undersøkelser skal foretas så skånsomt og hensynsfullt som mulig og på en minst mulig krenkende måte. Politiet bør utforme nærmere retningslinjer for å sikre dette. Når det gjelder barn, bør slike retningslinjer også understreke at mer inngripende undersøkelse enn visitasjon, bare bør foretas dersom det er strengt nødvendig. Departementet foreslår dessuten å fastsette i den aktuelle bestemmelsen at det skal utarbeides en rapport som beskriver gjennomføringen av undersøkelsen, samt barnets og foreldrenes reaksjon på tiltaket. I de tilfeller hvor det eventuelt gjelder undersøkelse av enslige mindreårige, må den mindreårige alltid ha fått oppnevnt en representant, jf. utlendingsloven § 98 b, før det kan gjennomføres undersøkelse.

I tillegg foreslår departementet som nevnt over at det gis en særskilt hjemmel til å undersøke mobiltelefoner og andre elektroniske lagringsenheter.

Departementet foreslår på bakgrunn av dette at en ny bestemmelse om visitasjon og undersøkelse ved asylregistreringen kan ha følgende ordlyd:

I forbindelse med asylregistreringsprosessen kan politiet rutinemessig foreta visitasjon av utlendinger som ikke har gyldig oppholdstillatelse i Norge, med det formål å avdekke identitet, reiserute eller andre opplysninger av betydning for utlendingens sak, herunder om utlendingen kan utgjøre en sikkerhetstrussel. Visitasjonen kan også ha som formål å avdekke eventuelle opplysninger om menneskehandel eller menneskesmugling. Det samme som er fastsatt her, gjelder også når en utlending med oppholdstillatelse søker beskyttelse, dersom det er tvil om vedkommendes rette identitet.

Visitasjonen kan omfatte undersøkelse av klær, lommer, pengebok, notisbok, håndveske og annen bagasje, mobiltelefon og øvrige mobile lagringsenheter og lignende, samt undersøkelse av hender, føtter og synlige fremmedlegemer. Det er ikke anledning til avkledning av plagg som gjør at ordinær truse og bh blir synlig.

Ved mistanke om at utlendingen skjuler opplysninger eller gjenstander av betydning, kan politiet ut fra samme formål som angitt i første ledd iverksette undersøkelse på person. Dette kan omfatte fullstendig avkledning og besiktigelse av kroppen, men kan ikke omfatte fysisk kontroll av kroppens hulrom. Slik inngripende undersøkelse foretas på avskjermet sted av en polititjenestemann av samme kjønn som den kontrollerte. Politiet kan kreve at den som kontrolleres beveger seg, slik at det kan undersøkes om fremmedlegemer er festet til kroppen.

Kontrollen skal foretas så skånsomt og hensynsfullt som mulig og på en minst mulig krenkende måte. Personer som forsøker å unndra seg kontroll, kan holdes tilbake med makt. Dersom en innledende undersøkelse av mobiltelefon eller andre elektroniske lagringsenheter gir grunn til grundigere undersøkelser, kan slik undersøkelse overlates til sivilt ansatte i politiet, eller andre uten politimyndighet.

Dersom utlendingen ved en inngripende undersøkelse etter tredje ledd, på stedet eller innen en uke etterpå, krever at mistanken begrunnes, skal politiet innen en uke deretter gi en skriftlig, kortfattet begrunnelse for denne undersøkelsen. I begrunnelsen skal nevnes de faktiske forhold som ligger til grunn for mistanken. I tillegg bør nevnes de hovedhensyn som har vært avgjørende for vurderingen. Ved undersøkelse av barn, skal det alltid nedtegnes skriftlig begrunnelse i en egen rapport, selv om det ikke blir fremmet krav om det. Denne rapporten skal også beskrive gjennomføringen av undersøkelsen av den mindreårige, samt barnets og foreldrenes reaksjon på tiltaket.

I forbindelse med at det gis slik begrunnelse som nevnt i femte ledd, plikter ikke politiet å opplyse om kilder eller kontrollmetodikk som av politifaglige grunner bør behandles fortrolig overfor den kontrollerte eller allmennheten. Fremstilt krav om begrunnelse har ikke oppsettende virkning på undersøkelsen.

På samme måte som i tollavgivningen foreslår departementet at bestemmelsene fastsettes i forskrift. Dette skyldes både detaljeringsgraden og behovet for å kunne gjøre raske endringer og tilpasninger. Departementet foreslår derfor at det i en ny § 103 a fastsettes følgende om myndighet til forskriftsregulering:

«Kongen kan gi nærmere regler i forskrift om visitasjon og undersøkelse ved registrering av søknad om beskyttelse.»

4.2 Beslag

Beslagsbestemmelsen i utlendingsloven § 104 krever at det er tvil om identiteten eller unndragelsesfare og begrenser hva slags materiale det kan tas beslag i.

Når formålet med visitasjon og undersøkelse utvides til også å omfatte kartlegging av reiserute, avdekking av opplysninger av betydning for utlendingens sak, herunder om

utlendingen utgjør en sikkerhetstrussel, bør dette også gi utvidet mulighet til beslag etter § 104. Departementet foreslår derfor et nytt annet ledd med følgende ordlyd:

Dersom det i forbindelse med visitasjon eller undersøkelse oppdages identitetsdokumenter eller andre gjenstander som det er nødvendig å ta beslag i av hensyn til å avdekke identitet, reiserute eller andre opplysninger av betydning for søknadvurderingen, eller for å vurdere om søkeren utgjør en sikkerhetstrussel, kan slikt beslag besluttes. Det samme gjelder dersom det er konkrete holdepunkter for å anta at mobiltelefon eller andre elektroniske lagringsenheter kan inneholde slike opplysninger, eller dersom beslag er nødvendig for å kunne gjennomføre undersøkelse av enheten. Ved beslag i mobiltelefoner eller andre elektroniske lagringsenheter, skal det vurderes om det i stedet for å opprettholde beslaget, kan tas kopi av innholdet.

Forslaget innebærer for eksempel at politiet kan ta beslag i notisbøker, brev, ulike ID-dokumenter mv. dersom de inneholder opplysninger som det er nødvendig å ta beslag i ut fra de angitte formål. I dette ligger det at opplysningene må være relevante for formålet med registreringen. Tilsvarende kan det tas beslag i mobiltelefoner eller andre elektroniske lagringsenheter dersom det ut fra funn ved den innledende undersøkelsen eller opplysninger for øvrig, er konkrete holdepunkter for å anta at de kan inneholde opplysninger som nevnt. Det skal også kunne tas beslag dersom utlendingen ikke medvirker til å gi politiet tilgang til enheten, slik at det er nødvendig å sende enheten til teknisk undersøkelse for å få tilgang. Det understrekes samtidig at det følger av § 104 siste ledd at enhver som rammes av beslaget, kan kreve spørsmålet om det skal opprettholdes brakt inn for retten.

Politiets behandling av opplysninger til politimessige formål reguleres ikke av personopplysningsloven, men av politiregisterloven med tilhørende forskrift. Det er i politiregisterforskriften del 11 gitt forskriftsbestemmelser om politiets registre. Politiregisterforskriften kapittel 56 regulerer politiets utlendingsregister. PU er behandlingsansvarlig for dette registeret. Formålet med registeret er etter politiregisterforskriften § 56-1 å

1. bidra til politiets kriminalitetsbekjempende virksomhet,
2. bidra til en effektiv løsning av politiets oppgaver etter utlendingsloven,
3. bidra til en hensiktsmessig og forsvarlig oppgaveløsning ved politiets utlendingsinternat, og
4. sikre notoritet om forhold i nr. 2 og 3.

Etter politiregisterforskriften § 56-4 kan det i politiets utlendingsregister registreres opplysninger som er nødvendige for å oppnå formål som nevnt i § 56-1 i tilknytning til

1. asylregistrering,
2. identitetsfastsettelse,
3. iverksetting av vedtak,
4. tvangsmidler, og
5. opphold ved utlendingsinternatet.

Dersom politiet gjennom beslag av mobile enheter får tilgang til opplysninger som faller inn under de opplysningskategorier som er nevnt i § 56-4, vil disse opplysningene kunne lagres i politiets utlendingsregister. De alminnelige regler som er gitt for dette registeret om blant annet tilgang, utlevering, retting, sperring og sletting kommer dermed til anvendelse. Opplysninger fra mobile lagringsenheter må, dersom det tas beslag, håndteres på en forsvarlig måte som sikrer dataenes konfidensialitet og integritet. Det er i politiregisterforskriften kapittel 40 gitt nærmere regler om krav til informasjonssikkerhet. Disse bestemmelsene gjelder for politiets utlendingsregister, jf. politiregisterforskriften § 56-13.

Dersom politiet gjennom beslaget får tilgang til opplysninger som det ikke er adgang til å registrere i politiets utlendingsregister, men som det er adgang til å registrere i DUF, vil disse opplysningene kun lagres i DUF.

Ved beslag av mobile enheter vil man kunne få tilgang til sensitive opplysninger som ikke nødvendigvis er relevante for formålet. Ofte vil man imidlertid ikke vite hvilken informasjon som er nødvendig og relevant på beslagstidspunktet. Politiregisterloven § 8 fastsetter et tidsbegrenset unntak fra kravene til formålsbestemthet, nødvendighet og relevans, slik at opplysninger kan behandles i inntil 4 måneder for å avklare om disse kravene er oppfylt. Informasjon som etter at fristen er utløpt ikke tilfredsstiller kravene til formålsbestemthet, nødvendighet og relevans skal tilintetgjøres, jf. politiregisterforskriften § 16-2 tredje ledd. Disse reglene vil også gjelde for politiets beslag etter den nye bestemmelsen. Tidsbegrensningen gjelder ikke i straffesak, jf. politiregisterloven § 8 tredje ledd. Dersom det beslaglagte materialet gir grunnlag for opprettelse av en straffesak kan dermed materialet behandles videre i straffesaken.

Den begrunnelse som er gitt for at det ikke vil være i strid med EMK artikkel 8 eller Grunnloven å undersøke elektroniske lagringsenheter, har også gyldighet som begrunnelse for at det er nødvendig og forholdsmessig å tillate beslag i enhetene i de tilfellene hvor det er nødvendig for å kunne gjennomføre undersøkelsen eller hvor det er konkrete holdepunkter for at de inneholder relevante opplysninger. Tiltaket vil imidlertid raskt kunne bli uforholdsmessig dersom den elektroniske enheten – som det kan ha stor verdi for utlendingen å ha tilgjengelig – holdes tilbake av politiet selv om det ville være tilstrekkelig med speilkopiering. Det er derfor foreslått en særskilt bestemmelse i § 104 annet ledd tredje punktum om at det ved beslag i elektroniske enheter, skal vurderes om det i stedet for å opprettholde beslaget, kan tas kopi av innholdet i enheten. For at beslaget ikke skal være mer inngripende enn nødvendig, skal mobiltelefonen eller den elektroniske lagringsenheten tilbakeleveres så snart det er tatt kopi av informasjonen, og det ikke lenger er behov for den. Det vises til forslaget til nytt tredje ledd i § 104:

Dersom det tas kopi av elektronisk informasjon skal det benyttes teknikker og programvare som sikrer dataenes konfidensialitet og integritet. Når det er tatt kopi av informasjonen skal mobiltelefonen eller den elektroniske lagringsenheten tilbakeleveres så snart det ikke lenger er behov for den.

Departementet understreker for øvrig at det forutsettes at politiet lager tydelige interne retningslinjer for behandlingen av opplysninger fra elektroniske lagringsenheter som beslaglegges eller kopieres.

4.3 Tilbakelevering av pass

Som nevnt i punkt 2.3 ovenfor, følger det av utlendingsloven § 93 første ledd at asylsøkere som er i besittelse av pass eller annet reisedokument skal innlevere dette sammen med søknaden om beskyttelse. Denne plikten er tolket slik at den gjelder frem til vedtaket blir iverksatt, enten ved tillatelse eller ved utreise. Når utlendingen ikke reiser av eget tiltak har politiet vanligvis beholdt passet under forberedelsen av tvangsretur. Etter departementets syn er dette en riktig forståelse.

Departementet mener likevel at det bør fremgå eksplisitt av loven når passet skal leveres tilbake. Det foreslås derfor en presisering i lovens § 93, som tydeliggjør at myndighetene kan beholde innleverte dokumenter frem til det er fattet endelig vedtak om oppholdstillatelse eller utlendingen forlater riket. Det bør også være tydelig at dokumentene kan beholdes dersom asylsaken henlegges eller utlendingen forsvinner. Den foreslåtte lovendringen er ikke til hinder for at dokumentene kan leveres tilbake på et tidligere tidspunkt, men det antas at det sjelden vil være aktuelt. Dersom utlendingen har behov for denne dokumentasjonen under sitt opphold i Norge mens søknaden er til behandling, får vedkommende kopi.

Departementet mener for øvrig at lovens § 93 ikke bør være begrenset til å omhandle «pass eller annet reisedokument», men at den også bør gjelde for nasjonale ID-kort. Det foreslås derfor også på dette punkt en tilføyelse i bestemmelsen.

Dagens bestemmelse i utlendingsforskriften § 17-21 tredje ledd om at utlendingen har rett til å få utlevert pass eller reisedokument dersom asylsøknaden stilles i *bero*, er etter departementets syn uheldig. Det er svært viktig for myndighetene å ha disse identitetsdokumentene dersom søknaden til slutt ender med et avslag, og retur skal gjennomføres.

Departementet foreslår derfor at bestemmelsen i § 17-21 tredje ledd oppheves.

5. ADMINISTRATIVE OG ØKONOMISKE KONSEKVENSER

Regelendringene om visitasjon og undersøkelse innebærer en noe videre adgang enn i dag for politiet til å benytte slike tiltak. Det forutsettes samtidig at etatene dekker eventuelle ekstrakostnader ved mer bruk av visitasjon og undersøkelser innenfor eksisterende rammer.

FORSLAG TIL ENDRING I UTLENDINGSLOVEN

§ 93 første ledd skal lyde:

En søknad om beskyttelse etter § 28 skal fremsettes for politiet uten ugrunnet opphold. *Nasjonale ID-kort, pass eller annet reisedokument utlendingen er i besittelse av, skal innleveres sammen med søknaden. Innleverte dokumenter kan beholdes til det er fattet et endelig vedtak om oppholdstillatelse eller utlendingen forlater riket.*

Ny § 103 a skal lyde:

Kongen kan gi nærmere regler i forskrift om visitasjon og undersøkelse i forbindelse med registrering av søknad om beskyttelse.

Reglene i straffeprosessloven §§ 198 til 202 gjelder så langt de passer².

Utlendingsloven § 104 nytt annet og tredje ledd skal lyde:

Dersom det i forbindelse med visitasjon eller undersøkelse av en asylsøker oppdages identitetsdokumenter eller andre gjenstander som det er nødvendig å ta beslag i av hensyn til å dokumentere identitet, reiserute eller andre opplysninger av betydning for søknadsvurderingen, eller for å vurdere om søkeren utgjør en sikkerhetstrussel, kan slikt beslag beslattes. Det samme gjelder dersom det er konkrete holdepunkter for å anta at mobiltelefon eller andre elektroniske lagringsenheter kan inneholde slike opplysninger, eller dersom beslag er nødvendig for å kunne gjennomføre undersøkelse av enheten. Ved beslag i mobiltelefoner eller andre elektroniske lagringsenheter, skal det vurderes om det i stedet for å opprettholde beslaget, kan tas kopi av innholdet.

Dersom det tas kopi av elektronisk informasjon skal det benyttes teknikker og programvare som sikrer dataenes konfidensialitet og integritet. Når det er tatt kopi av informasjonen skal mobiltelefonen eller den elektroniske lagringsenheten tilbakeleveres så snart det ikke lenger er behov for den.

Nåværende § 104 annet til sjette ledd blir nytt fjerde til åttende ledd.

---

² Departementet sendte 19. desember 2016 ut et høringsnotat om endring i denne henvisningsbestemelsen. Siktemålet er å tydeliggjøre de reglene som gjelder på en bedre måte.

FORSLAG TIL ENDRING I UTLENDINGSFORSKRIFTEN

Utlendingsforskriften § 18-11a skal lyde:

Lovens § 103 a. Undersøkelse av utlendingens person, bolig eller lignende

§ 18-11a. Visitasjon og undersøkelse ved registrering av søknad om beskyttelse

I forbindelse med asylregistreringsprosessen kan politiet rutinemessig foreta visitasjon av utlendinger som ikke har gyldig oppholdstillatelse i Norge, med det formål å avdekke identitet, reiserute eller andre opplysninger av betydning for utlendingens sak, herunder om utlendingen kan utgjøre en sikkerhetstrussel. Visitasjonen kan også ha som formål å avdekke eventuelle opplysninger om menneskehandel eller menneskesmugling. Det samme som er fastsatt her, gjelder også når en utlending med oppholdstillatelse søker beskyttelse, dersom det er tvil om vedkommendes rette identitet.

Visitasjonen kan omfatte undersøkelse av klær, lommer, pengebok, notisbok, håndveske og annen bagasje, mobiltelefon og øvrige mobile lagringsenheter og lignende, samt undersøkelse av hender, føtter og synlige fremmedlegemer. Det er ikke anledning til avkledning av plagg som gjør at ordinær truse og bh blir synlig.

Ved mistanke om at utlendingen skjuler opplysninger eller gjenstander av betydning, kan politiet ut fra samme formål som angitt i første ledd iverksette undersøkelse på person. Dette kan omfatte fullstendig avkledning og besiktigelse av kroppen, men kan ikke omfatte fysisk kontroll av kroppens hulrom. Slik inngripende undersøkelse foretas på avskjermet sted av en polititjenestemann av samme kjønn som den kontrollerte. Politiet kan kreve at den som kontrolleres beveger seg, slik at det kan undersøkes om fremmedlegemer er festet til kroppen.

Kontrollen skal foretas så skånsomt og hensynsfullt som mulig og på en minst mulig krenkende måte. Personer som forsøker å unndra seg kontroll, kan holdes tilbake med makt. Dersom en innledende undersøkelse av mobiltelefon eller andre elektroniske lagringsenheter gir grunn til grundigere undersøkelser, kan slik undersøkelse overlates til sivilt ansatte i politiet, eller andre uten politimyndighet.

Dersom utlendingen ved en inngripende undersøkelse etter tredje ledd, på stedet eller innen en uke etterpå, krever at mistanken begrunnes, skal politiet innen en uke deretter gi en skriftlig, kortfattet begrunnelse for denne undersøkelsen. I begrunnelsen skal nevnes de faktiske forhold som ligger til grunn for mistanken. I tillegg bør nevnes de hovedhensyn som har vært avgjørende for vurderingen. Ved undersøkelse av barn, skal det alltid nedtegnes skriftlig begrunnelse i en egen rapport, selv om det ikke blir fremmet krav om det. Denne rapporten skal også beskrive gjennomføringen av undersøkelsen av den mindreårige, samt barnets og foreldrenes reaksjon på tiltaket.

I forbindelse med at det gis slik begrunnelse som nevnt i femte ledd, plikter ikke politiet å opplyse om kilder eller kontrollmetodikk som av politifaglige grunner bør behandles fortrolig overfor den kontrollerte eller allmennheten. Fremsett krav om begrunnelse har ikke oppsettende virkning på undersøkelsen.

§ 17-21 tredje ledd oppheves. Gjeldende fjerde til åttende ledd, blir nytt tredje til syvende ledd.